

Από την αίσθηση στην παράσταση και στην εννοιακή σκέψη

Ο Αϊνστάιν είχε πει κάποτε πως το πιο ακατανόητο είναι ότι ο κόσμος είναι κατανοητός. Νομίζω πως το πιο ακατανόητο πράγμα είναι το γεγονός ότι ο κόσμος υπάρχει. Το κατανοήσιμο θα μπορούσε να κατανοηθεί, με αφετηρία τη θέση για την οντική συγγένεια του ανθρώπου με τη φύση. Αλλά το κατανοήσιμο ή μη του κόσμου συνδέεται ενδογενώς με το γενικότερο ερώτημα για τις σχέσεις ύλης και πνεύματος. Στη γλώσσα των φιλοσόφων το πρόβλημα αυτό ορίζεται συχνά ως *body-mind problem* (πρόβλημα σώματος-πνεύματος)¹.

Οι κύριες απαντήσεις που δόθηκαν σ' αυτό το ερώτημα είναι:

1) Η δυϊστική, η οποία θεωρεί το πνεύμα, την ψυχή, ως άυλη οντότητα, ανεξάρτητη από το υλικό και φθαρό σώμα. Η δυϊστική παράδοση, που οι ρίζες της ανάγονται στο αιγυπτιακό ιερατείο, συνεχίστηκε με τους Πυθαγορείους και τον Πλάτωνα και ενσωματώθηκε στη χριστιανική θεολογία. Κλασικός εκφραστής της στα νεότερα χρόνια ήταν ο Καρτέσιος, ο οποίος διέκρινε ανάμεσα στα υλικά-εκτατά σώματα (τα *res extensa*) και το πνεύμα, την ψυχή (τα *res cogitans*).

2) Η υλιστική παράδοση, που εγκαινιάζεται από τους Προσωκρατικούς και διατρέχει ολόκληρη την ιστορία της φιλοσοφίας, δέχεται την ψυχοσωματική ενότητα του ανθρώπου. Ακόμα και όταν δέχεται την ύπαρξη θεών (Θαλής, Δημόκριτος, Επίκουρος), τους θεωρεί γεννήματα και όχι δημιουργούς της φύσης.

3) Το ρεύμα του νεότερου εμπειρισμού (Χιουμ, Mach, Θετικισμός κ.λπ.) δέχεται μόνο την ύπαρξη των αισθητηριακών (γενικότερα: των εμπειρικών δεδομένων) και θεωρεί ως στερούμενη νοήματος την προαιώνια διαμάχη υλισμού και ιδεαλισμού.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι τα σύνορα ανάμεσα στον ιδεαλιστικό δυισμό και τον υποτιθέμενο ουδέτερο εμπειρισμό δεν είναι αδιάβατα. Ο νεότερος «ορθολογισμός» εξάλλου είχε πάντοτε ως αφετηρία την εμπειρία των αισθήσεων.

1. Από τον κλασικό δυισμό στο νεότερο εμπειρισμό

Ο Καρτέσιος (1596-1650), γενάρχης του νεότερου (αστικού) ορθολογισμού, μαθηματικός, φυσικός και φιλόσοφος, έζησε στην εποχή της δημιουργίας των επιστημών και της κυ-

---

¹ Ο Ευτύχης Μπιτσάκης είναι ομότιμος καθηγητής Φιλοσοφίας του Πανετ. Ιωαννίνων και άμ. επίκ. καθηγητής Θεωρ. Φυσικής του Πανετ. Αθηνών.

ριαρχίας της μηχανιστικής κοσμοαντίληψης. Ο Καρτέσιος, εκφραστής της νέας εποχής, θέλησε να αποκαθάρει τη φιλοσοφία από τη μεσαιωνική μεταφυσική. Έθεσε συνεπώς το υποκείμενο στο κέντρο του διαλογισμού του. Το «σκέπτομαι, άρα υπάρχω» αποτελούσε τη βάση μιας οντολογικής και ταυτόχρονα γνωσιολογικής βεβαιότητας. Φυσικά και ο Καρτέσιος δεν υποτιμούσε την αισθητηριακή εμπειρία. Πιστός στο πνεύμα της εποχής, θεωρούσε τον κόσμο, τα έμβια όντα και τον άνθρωπο μηχανικά συστήματα, που θα μπορούσαν να περιγραφούν με τους νόμους της Μηχανικής (την οποία επεχείρησε να θεμελιώσει, χωρίς επιτυχία). Εντούτοις ο εμπειρισμός του Καρτέσιου ήταν υποταγμένος σε μια δύστικη-ιδεαλιστική οντολογία: «Σκέπτομαι, άρα υπάρχω». Ο γάλλος σοφός χώρισε τον κόσμο σε υλικά-εκτατά σώματα και στη σκεπτόμενη ουσία. Ο άνθρωπος, ως φυσικό ον, είναι μηχανή. Ταυτόχρονα, είναι φορέας μιας άυλης ψυχής, δωρεάς του δημιουργού².

Πώς επεχείρησε λοιπόν ο Καρτέσιος να απαντήσει στο γνωσιολογικό ερώτημα;

«Σκέπτομαι, άρα υπάρχω». Πώς μπορώ όμως να είμαι βέβαιος για την αξιοπιστία των γνώσεών μου; Η αληθής γνώση, κατά τον Καρτέσιο, είναι προφανής, διαυγής, σε αντίθεση με τις συγκεχυμένες γνώσεις. Αλλά η προφάνεια, η ενάργεια, η *clarté*, αποτελούν κριτήριο αντικειμενικότητας; Εδώ ο «ορθολογιστής» Καρτέσιος υποχρεώνεται να καταφύγει στη Μεταφυσική, της οποίας, υποτίθεται, ήταν αμειλικτος εχθρός: Μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την αξιοπιστία της νόησης, επειδή ο θεός μάς έχει προικίσει με το φυσικό φως του λόγου. Τελικά, ο Καρτέσιος θεμελιώνει τη γνωσιμότητα του κόσμου στο κατ' εξοχήν ακατανόητο: στο θεό.

Ας δεχτούμε λοιπόν ότι ο κόσμος μας είναι γνώσιμος, χάρις στο φυσικό φως τού Λόγου. Αλλά ποιος μας βεβαιώνει ότι ο κόσμος υπάρχει; Ότι δεν είναι μια αυταπάτη; Ο Καρτέσιος έθεσε χωρίς περιστροφές το ερώτημα: Υπάρχει άραγε κάποια υλική ουσία ή μήπως κάποιος κακεντρέχης δαίμων με εξαπατά; Ο «ορθολογιστής» φιλόσοφος δεν διέθετε τα μέσα για να απαλλαγεί από την οντολογική αβεβαιότητα. Έτσι καταφεύγει, για άλλη μια φορά, στο θεό: «Αλλά ίσως ο Θεός δεν θα επέτρεπε να εξαπατώμαι με αυτό τον τρόπο επειδή, λέγεται, είναι εξαιρετικά αγαθός». Και φυσικά, ο αγαθός θεός «δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είναι ικανός να δημιουργήσει οτιδήποτε είμαι ικανός να αντιληφθώ μ' αυτό τον τρόπο»³. Ο λογικός φεύλος κύκλος είναι προφανής: από την αβεβαιότητα περνάει στη «βεβαιότητα» μέσω της αποδοχής του κατ' εξοχήν αβέβαιοι: της πίστης. Ο μηχανιστικός εμπειρισμός, μέσω του παραδοσιακού δυισμού, καταλήγει στην κλασική λύση της Μεταφυσικής.

Αλλά ο Καρτέσιος δεν είναι ο μόνος που ξεκινά από την αισθητηριακή εμπειρία για να καταλήξει στη Θεολογία. Οκτώ χρόνια χωρίζουν το θάνατο του Καρτέσιου από τη γέννηση του ιρλανδού φιλοσόφου και επισκόπου Τζορτζ Μπέρκλεϊ (1658-1735). Και ο Μπέρκλεϊ έχει ως αφητηρία την αισθητηριακή εμπειρία. Ποιος μας βεβαιώνει εντούτοις ότι στα υποκειμενικά μας αισθήματα αντιστοιχεί κάποια αντικειμενική πραγματικότητα; Γράφει λοιπόν ο ιρλανδός φιλόσοφος: «Ανάμεσα στους ανθρώπους κυριαρχεί η παράδοση γνώμη ότι τα σπίτια, τα βουνά, οι ποταμοί, με μία λέξη όλα τα αισθητά αντικείμενα, έχουν μια φυσική ή πραγματική ύπαρξη, διαφορετική από το να γίνονται αντιληπτά από τη νόηση». Η αμφιβολία θα μπορούσε να οδηγήσει στο σολιψισμό. Πρώτο βήμα λοιπόν: Η ταύτιση των πραγμάτων με τις «ιδέες», δηλαδή με τα αισθητηριακά δεδομένα. Αλλά οι ιδέες, τα «αισθήματα», είναι υποκειμενικές. Χωρίς φυσικό αντίκρισμα. Δεύτερο βήμα λοιπόν του επισκόπου: Η ανα-

γωγή των ιδεών στο θεό: «Οι ιδέες που εντυπώνονται στα αισθητήρια από το Δημιουργό της φύσης, ονομάζονται πραγματικά αντικείμενα». Τα πράγματα που γίνονται αντιληπτά από τα αισθητήρια «μπορώ να τα ονομάσω εξωτερικά σε σχέση με την προέλευσή τους, με την έννοια ότι δεν γεννιούνται στο ίδιο το μυαλό, αλλά αποτυπώνονται από ένα πνεύμα διαφορετικό από εκείνο που τα αντιλαμβάνεται». Πηγή των «ιδεών» είναι ο θεός και οι ιδέες (τα πράγματα) υπάρχουν στην άπειρη νόηση του, έστω και αν δεν υπάρχει κάποια πεπερασμένη, ανθρώπινη νόηση για να τα αντιληφθεί. Και στην περίπτωση του Μπέρκλεϊ, παρόμοιος κύκλος: από τον εμπειρισμό, στον υποκειμενικό ιδεαλισμό και από εκεί στον αντικειμενικό ιδεαλισμό⁴. (Κακώς ο Μπέρκλεϊ θεωρείται υποκειμενικός ιδεαλιστής).

Ο θεός απάλλαξε από την αγωνία της αβεβαιότητας τους πιστούς δούλους του: τον Καρτέσιο και τον Μπέρκλεϊ. Ποιος θα σώσει όμως τους νεότερους εμπειριστές, τον Χιουμ και τους διαδόχους του, από το σολιψισμό; Ας σημειώσουμε, επιγραμματικά κατ' ανάγκην, τις αντιφάσεις του νεότερου εμπειρισμού, που θέλει, και αυτός, με τη σειρά του, να αποκαθάρει τη φιλοσοφία από τη Μεταφυσική.

Ο Ντέιβιντ Χιουμ (1711-1776) μπορεί να θεωρηθεί γενάρχη του νεότερου εμπειρισμού. Και αυτός, με τη σειρά του, θέλησε να αποκαθάρει τη φιλοσοφία από τη μεταφυσική. Να στηριχθεί στα εμπειρικά δεδομένα και στα γεγονότα. Έγραφε λοιπόν: «Ας πάρουμε έναν τόμο σχολικής μεταφυσικής. Περιέχει μήπως αφηρημένους συλλογισμούς που να αφορούν γεγονότα και υπαρκτά αντικείμενα; Όχι! Ρίξτε τον τότε στις φλόγες επειδή δεν περιέχει άλλο από σοφιστείες και πλάνες»⁵.

Τι αντιστοιχεί όμως στα υποκειμενικά μας αισθήματα; Είναι νόμιμο να δεχτούμε την ύπαρξη μιας αντικειμενικής πραγματικότητας, πηγής των αισθητηριακών δεδομένων; Η αρνητική απάντηση του Χιουμ είναι σαφής: «Με ποιο επιχείρημα μπορεί να αποδειχτεί ότι οι αισθητηριακές προσλήψεις τού νου πρέπει να προκαλούνται από εξωτερικά αντικείμενα ολοκληρωτικά διαφορετικά απ' αυτές, παρόλο που είναι όμοια με αυτές; [...] Η εμπειρία είναι και πρέπει να παραμείνει ολοκληρωτικά σιωπηλή. Στο νου μας δεν υπάρχει τίποτε διαφορετικό από αισθητηριακές προσλήψεις και πιθανόν ο νους μας δεν μπορεί να έχει οποιαδήποτε εμπειρία της σύνδεσής του με τα αντικείμενα. Η υπόθεση ότι υπάρχει μια τέτοια σύνδεση είναι, συνεπώς, χωρίς θεμέλιο»⁶. Η ομοιότητα της θέσης του Χιουμ με την άποψη του Μπέρκλεϊ είναι προφανής. Εντούτοις ο Μπέρκλεϊ μπορούσε να καταφύγει στο θεό, προκειμένου να αποφύγει το σολιψισμό. Ο σκεπτικισμός, αντίθετα, του Χιουμ δεν του επέτρεπε την καταφυγή στο θεό. Έτσι, χωρίς να ικανοποιείται από το σκεπτικισμό που οδηγούσε στο σολιψισμό, ο Χιουμ έβρισκε ικανοποίηση στην καθημερινή ζωή. (Ο Χιουμ δεν δεχόταν τις λογικές αποδείξεις για την ύπαρξη του θεού. Κατ' αυτόν, το καλύτερο και το σταθερότερο θεμέλιο της θεολογίας είναι η πίστη και η θεία αποκάλυψη).

Ο νεότερος εμπειρισμός αποτελεί, ουσιαστικά, τη συνέχεια του εμπειρισμού του Χιουμ, παρά τη χρησιμοποίηση μιας περισσότερο εκλεπτυσμένης και αυστηρής γλώσσας και την αυστηρή λογική ανάλυση. Έτσι ο γενάρχη του εμπειρισμού του 20ού αιώνα, ο διαπρεπής αυστριακός φυσικός και φιλόσοφος Ερνστ Μαχ (1838-1916), δήλωνε ρητά ότι θεωρούσε τον Χιουμ πολύ πιο συνεπή φιλόσοφο από τον Καντ. (Ο Καντ, ως γνωστόν, δεχόταν την ύπαρξη των πραγμάτων καθεαυτά, δηλαδή την ύπαρξη μιας πραγματικότητας ανεξάρτητης από τη συνείδηση). Κατά τον Μαχ λοιπόν, «αυτό που αποκαλούμε ύλη είναι ένας συνδυα-

σμός στοιχείων της αίσθησης, σύμφωνα με ορισμένους νόμους». Κατά συνέπεια η επιστήμη δεν χάνει τίποτα αν η «ύλη», η οποία είναι ένα απόλυτο, στείρο, σταθερό κάτι, αντικατασταθεί από ένα σταθερό νόμο⁷.

Ο εμπειριστής δεν θέλει να καταλήξει στο σολιψισμό. Άλλοτε λοιπόν καταφεύγει στο θεό (Καρτέσιος, Μπέρκλεϊ κ.λπ.) και άλλοτε ταλαντεύεται ανάμεσα στην ολοκληρωτική άρνηση της πραγματικότητας και σε λογικά τεχνάσματα με τα οποία επιχειρεί να θεμελιώσει κάποια θέση. Ο Λένιν στην εποχή του ανέλυσε αυτή την αντιφατική στάση του εμπειρισμού. Σήμερα τα τεχνάσματα του λογικού θετικισμού, της αναλυτικής φιλοσοφίας, της φιλοσοφίας της γλώσσας κ.λπ., είναι περισσότερο περίτεχνα, σκοτεινά, λογικο-φιλοσοφικές κατασκευές χωρίς θεμέλιο στην υπαρκτή πραγματικότητα.

Οι εμπειριστές, οποιασδήποτε σχολής ή τάσης, είναι έγκλειστοι στο δίλημμα: σολιψισμός ή κάποια μορφή ρεαλισμού. Μπροστά στο αδιέξοδο, καταργούν τον έναν πόλο της αντίφασης: Για τους νεότερους θετικιστές οι φιλοσοφικές προτάσεις είναι ψευδοπροτάσεις: στερούνται νοήματος. (Το περίφημο κριτήριο επαληθευσιμότητας είναι, κατ' αυτούς, όχι μόνο κριτήριο οριοθέτησης, αλλά και κριτήριο νοήματος). Έτσι φαντάζονται ότι μπορούν να αρθούν πάνω από την προαιώνια διαμάχη υλισμού-ιδεαλισμού.

Κατά τον Χιουμ, η εμπειρία θα παραμείνει πάντοτε σιωπηλή απέναντι στο ερώτημα για την ύπαρξη μιας αντικειμενικής πραγματικότητας. Πράγματι, η θεωρησιακή φιλοσοφία αδυνατεί να δώσει μια καθαρή απάντηση. Εντούτοις, αντίθετα με τον Χιουμ, οι σημερινές επιστήμες μάς δίνουν τη δυνατότητα να απαντήσουμε στο ερώτημα για την πηγή της εμπειρίας και γενικότερα για τις σχέσεις ύλης και πνεύματος. Αντίθετα με τις θεωρησιακές επιστημολογίες (εμπειρισμός, θετικισμός, Τόμας Κουν κ.λπ.), δεν είμαστε σαν τους φυλακισμένους στη σπηλιά του Πλάτωνα. Οι σημερινές επιστήμες μάς δίνουν το κλειδί της εξόδου προς τον κόσμο των πραγμάτων. Ας επιχειρήσουμε συνεπώς μια απάντηση στο πρόβλημα της γνωσιμότητας του κόσμου, με βάση το κεκτημένο των σημερινών επιστημών⁸.

2. Από το αντικείμενο στην αίσθηση και στην παράσταση

Ακόμα και οι κατ' εξοχήν ρασιοναλιστές δέχονται ότι η πρώτη ύλη της νόησης είναι τα δεδομένα των αισθήσεων. Σημειώσαμε την άποψη του Καρτέσιου. Ο Καντ, με τη σειρά του, έγραφε ότι η νόηση χωρίς την αίσθηση είναι κενή (αλλά ότι και η αίσθηση χωρίς τη νόηση είναι τυχή). Όμως το βασικό ερώτημα που μας απασχολεί είναι το ερώτημα για την πηγή των αισθητηριακών δεδομένων.

Το ερώτημα έχει την ίδια ηλικία με τη φιλοσοφία. Στην εποχή του ο Δημόκριτος είχε υποστηρίξει ότι τα αντικείμενα εκπέμπουν ένα είδος ομοιωμάτων από λεπτεπίλεπτη ύλη, τα οποία εισέρχονται στο μάτι και προκαλούν την παράσταση των αντικειμένων. Η ιδέα αυτή είναι αφελής από την άποψη της φυσικής και της φυσιολογίας, είναι όμως μεγαλοφυής από φιλοσοφική άποψη. Πράγματι, σήμερα γνωρίζουμε τους μηχανισμούς μέσω των οποίων προκαλείται η αίσθηση και η παράσταση των εξωτερικών αντικειμένων στην ανθρώπινη συνείδηση. Αλλά προτού αναφερθούμε στην ανθρώπινη αίσθηση, ας δούμε ένα παράδειγμα από τη σύγχρονη τεχνολογία.

Έστω ότι κάποιος θέλει να γράφει στο μαγνητόφωνο μια ομιλία. Τα ηχητικά κύματα –η φωνή– εισέρχονται στο μικρόφωνο και το διεγείρουν. Συνέπεια: από το μικρόφωνο εξέρχεται προς το μαγνητόφωνο ένα διαμορφωμένο ηλεκτρικό ρεύμα, μια ακολουθία σημάτων, τα οποία εγγράφονται στη μαγνητοταινία. Το ηλεκτρικό σήμα προκλήθηκε από τη φωνή, αλλά η φωνή ως τέτοια δεν υπάρχει πλέον. Μέσω ενός ποιοτικού μετασχηματισμού προκάλεσε ένα ηλεκτρικό σήμα. Το ηλεκτρικό σήμα, με τη σειρά του, προκάλεσε μία αλλοίωση, μία «εγγραφή» στην ευαίσθητη επιφάνεια της μαγνητοταινίας. Το ηλεκτρικό σήμα δεν υπάρχει πλέον. Έχουμε συνεπώς δυο ποιοτικούς μετασχηματισμούς, αιτιακά καθορισμένους, όπου το αποτέλεσμα βρίσκεται σε σχέση αντιστοιχίας, μορφισμού, με την αιτία του. Μπορούμε τώρα να αναπαράγουμε το πρωταρχικό σήμα, τη φωνή, με μία αντίστροφη διαδικασία. Το γεγονός ότι μπορούμε να αναπαράγουμε με υψηλή πιστότητα τη φωνή του ομιλητή αποτελεί απόδειξη: 1) του αντικειμενικού, αιτιοκρατημένου χαρακτήρα των ποιοτικών μετασχηματισμών, και 2) της σχέσης μορφισμού ανάμεσα στην αιτία και στο αποτέλεσμα. Φυσικά η αντιστοιχία δεν είναι μία προς μία απεικόνιση, μία αμφιμονοσήμαντη αντιστοιχία του συνόλου των στοιχείων πραγματικότητας του σήματος και του αποτελέσματος. Αυτό όμως είναι δευτερεύον ως προς το θέμα μας.

Ας πάρουμε τώρα την περίπτωση μιας αίσθησης, π.χ. της όρασης. Προφανώς πρόκειται για ποιοτικά διαφορετικό παράδειγμα από το προηγούμενο. Όμως ανάμεσα στα δύο υπάρχει μια σαφής αναλογία, η οποία μας διευκολύνει στην κατανόηση του πολύ πιο περίπλοκου και ποιοτικά διαφορετικού φαινομένου της όρασης.

Έστω ότι ένας άνθρωπος (ή ένα ζώο) παρατηρεί ένα εξωτερικό αντικείμενο: ένα δέντρο. Από το δέντρο δεν εκπέμπονται «ομοιώματα». Εκπέμπονται φωτόνια, τα οποία εισέρχονται στο μάτι από την κόρη και προσπίπτουν στον αμφιβληστροειδή. Τα φωτόνια προσπίπτουν στα οπτικά κύτταρα (στα κωνία και στα ραβδία), τα οποία συνιστούν το όργανο υποδοχής. Η ενέργεια των φωτονίων μετασχηματίζεται τώρα σε ηλεκτρικές ώσεις (πρώτος ποιοτικός μετασχηματισμός, πρώτη κωδικοποίηση), οι οποίες, μέσω του οπτικού νεύρου, μεταφέρονται στον εγκέφαλο (στον οπτικό φλοιό). Από εκεί μέσω ενός νέου ποιοτικού μετασχηματισμού προκαλούν μια εγγραφή, η οποία βιώνεται ως αίσθηση, παράσταση, χρώμα κ.λπ. Η αναλογία με το προηγούμενο παράδειγμα είναι πλήρης, παρά την ποιοτική διαφορά των διαδοχικών μετασχηματισμών. Και στην περίπτωση της όρασης οι μετασχηματισμοί είναι αιτιοκρατημένοι και πραγματοποιούν σύμμορφες «απεικονίσεις». Απόδειξη: η «εικόνα» του δέντρου αντιστοιχεί στο σχήμα του, στο χρώμα των φύλλων του κ.λπ.⁹

Θα μπορούσαμε να εφαρμόσουμε την προηγούμενη ανάλυση και στην κατανόηση και των άλλων αισθήσεων (ακοής, γεύσης κ.λπ.). Δεν θα κερδίζαμε τίποτα από φιλοσοφική άποψη. Εδώ όμως ανακύπτει ένα θεμελιώδες γνωσιοθεωρητικό ερώτημα. Το χρώμα, η γεύση, η οσμή κ.λπ., υπάρχουν σαν τέτοια στο αντικείμενο; Κατά τους εμπειριστές, πρόκειται για συμβάσεις, για δευτερεύουσες ιδιότητες που δεν υπάρχουν στα πράγματα, αντίθετα με τις πρωτεύουσες (όγκο, βάρος, στερεότητα κ.λπ.). Οι εμπειριστές μάλιστα επικαλούνται και τη σχετική ρήση του Δημόκριτου: «Νόμω γλυκύ και νόμω πικρόν, νόμω θερμόν, νόμω χροϊή, ετεή δε άτομα και κενόν». Τα χρώματα, π.χ., δεν είναι «φύσει», είναι «νόμω και θέσει τη προς ημάς έχει το είναι»¹⁰. Η θέση αυτή θεωρήθηκε σύμφωνη με το συμβατισμό του εμπειρισμού. Εντούτοις: 1) Τα άτομα κατά τον Δημόκριτο είναι πραγματικά και όχι προϋ-

όν της συνείδησης και 2) Οι υποκειμενικές ιδιότητες (χρώμα κ.λπ.) δεν είναι απλώς υποκειμενικές. Έχουν ένα οντικό αντίκρισμα: Είναι υποκειμενικές «μεταγραφές» αντικειμενικών ιδιοτήτων των ατόμων. Πράγματι, κατά τον Δημόκριτο, στα διάφορα χρώματα αντιστοιχούν διαφορετικές αντικειμενικές ιδιότητες των ατόμων. Στο λευκό, π.χ., αντιστοιχεί μία λεία δομή, ενώ το μαύρο αντιστοιχεί σε ανώμαλες και ανόμοιες μορφές. Αντίστοιχα η όξινη γεύση αντιστοιχεί σε αιχμηρές ατομικές δομές και μικρά άτομα, ενώ το γλυκύ αντιστοιχεί σε στρογγυλά άτομα μέσου μεγέθους.

Η άποψη του Δημόκριτου επαληθεύτηκε από τη φυσική, τη χημεία και τη φυσιολογία. Οι επιστήμες αυτές απεκάλυψαν τις συγκεκριμένες δομές που αντιστοιχούν στα διάφορα αισθήματα, καθώς και τις νευροφυσιολογικές λειτουργίες που διαμεσολαβούν ανάμεσα στο αντικείμενο και το υποκειμενικό αίσθημα: Επιπλέον, τα νεότερα επιστημονικά δεδομένα απεκάλυψαν το αβάσιμο της διαφοράς ανάμεσα στις λεγόμενες πρωτεύουσες και δευτερεύουσες ιδιότητες. (Η σχετική συζήτηση ταλαιπώρησε και ταλαιπωρεί τους εμπειριστές από την εποχή του Καρτέσιου, του Γαλιλαίου, του Λοκ και μέχρι σήμερα. Η άποψή τους είναι απλοϊκή σε σύγκριση με την υλιστική γνωσιοθεωρία του Δημόκριτου).

Σήμερα συνεπώς γνωρίζουμε σε μεγάλο βαθμό τις διαδικασίες μέσω των οποίων το αντικείμενο γίνεται δεδομένο της συνείδησης. Ο εγκέφαλος και τα αισθητήρια, προϊόν της μακράς πορείας της φυλογένεσης, όργανα προσαρμογής και επιβίωσης, αποτελούν το υλικό υπόβαθρο, το φορέα της αίσθησης (και της νόησης). Όμως η αντιληπτική ικανότητα των αισθητηρίων είναι περιορισμένη: δεν συλλαμβάνουν παρά ένα ελάχιστο μέρος των στοιχείων πραγματικότητας και των σχέσεων της ανεξάντλητης πραγματικότητας. Το θαυμαστό όργανο, το μάτι μας, είναι τυφλό σε ολόκληρο σχεδόν το ηλεκτρομαγνητικό φάσμα. (Το ορατό μέρος είναι μια στενή λωρίδα του όλου φάσματος). Αντίστοιχα, το αυτί μας συλλαμβάνει ήχους με συχνότητες από 16.000 μέχρι 20.000 περίπου. Είναι κουφό στο σύνολο σχεδόν των ηχητικών κυμάτων. Το ίδιο ισχύει και για τη γεύση σε σχέση με το πλήθος των χημικών μορίων κ.λπ. Επιπλέον, από το πλήθος των δυνατών προσλήψεων, τα αισθητήρια «επιλέγουν» εκείνες που συμβάλλουν στην επιβίωση του ατόμου (η εικόνα μιας ακίνητης μύγας, π.χ., δεν μεταβιβάζεται στον εγκέφαλο του βατράχου).

Ο ανθρώπινος εγκέφαλος, παρά τους περιορισμούς του, είναι ένα θαυμαστό προϊόν της μακράς πορείας της φυλογένεσης. Σύμφωνα με την καθηγήτρια Κούκκου-Lehmann: «Ο εγκέφαλος είναι το όργανο το οποίο γεννάει και συντονίζει όλες τις διαστάσεις και όψεις της ανθρώπινης εμπειρίας [...]. Ο ανθρώπινος εγκέφαλος είναι σύστημα παραγωγής γνώσης και η γνώση αυτή παράγεται με τη συνεργατική, συνθετική και ολιστική λειτουργία των νευρώνων και του νεο-φλοιού. Αυτές είναι οι λειτουργίες με τις οποίες τα ανθρώπινα όντα παράγουν στον εγκέφαλό τους ανακτήσιμες συμβολικές παραστάσεις των αποτελεσμάτων της αλληλεπίδρασης με το φυσικό και το κοινωνικό περιβάλλον»¹¹.

Ας επιχειρήσουμε λοιπόν μια λεπτομερέστερη διαπραγμάτευση των σχετικών διαδικασιών, πρόκειμένου να θεμελιώσουμε μια μονιστική αντίληψη για τις σχέσεις σώματος και πνεύματος.

Έχουμε –λέγεται– τρεις εγκεφάλους. Ορθότερο είναι να λέμε ότι ο εγκεφαλός μας αποτελείται από τρία διαδοχικά στρώματα τα οποία αναπτύχθηκαν στην πορεία της φυλογένεσης και τα οποία, παρά την εξειδίκευση των λειτουργιών τους, συνιστούν μια διαφοροποι-

ημένη ολότητα. Το πιο πρόσφατο στρώμα είναι ο φλοιός, έδρα της νόησης, προϊόν της καθαυτό ανθρώπινης εξέλιξης του είδους χάρις στην εργασία και συνολικά την κοινωνική ζωή. Το όργανο αυτό αναπτύχθηκε, δημιουργήθηκαν νέα πεδία κ.λπ. Ο φλοιός είναι προϊόν και προϋπόθεση της ανθρωπογένεσης.

Μέσω των αισθητηρίων προσλαμβάνουμε μέρος έστω της άπειρης πολυμορφίας της φυσικής και της κοινωνικής πραγματικότητας. Η παράσταση δεν είναι απλό σύμβολο. Είναι η σύμμορφη απεικόνιση στοιχείων της πραγματικότητας, προϊόν της γενετικής σχέσης αντικειμένου-υποκειμένου. Η αίσθηση, σημειώνει ο Λεόντιεφ, είναι διαδικασία η οποία, ως διαμεσολαβητής των σχέσεων με το περιβάλλον, εκπληρώνει τις λειτουργίες του προσανατολισμού, της σήμανσης και της αντανάκλασης¹². Ο φλοιός ελέγχει τις διαδικασίες ανάλυσης, σύνθεσης, κατάταξης των αισθητηριακών δεδομένων, δηλαδή τη διαδικασία αναγνώρισης του αντικειμένου.

Ο εγκέφαλος, συνεπώς, δεν είναι ούτε μαλακό κερι ούτε άγραφο χαρτί στο οποίο αποτυπώνονται παθητικά τα αισθητηριακά δεδομένα. Ο Ζακ Μονό συγκεφαλαιώνει ως εξής τις βασικές λειτουργίες του εγκεφάλου, που περιλαμβάνει 10^{12} - 10^{13} νευρώνες, οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους με 10^{14} - 10^{15} συνάψεις:

1. Εξασφαλίζει τη διεύθυνση και τον κεντρικό συντονισμό των νευροκινητικών λειτουργιών σε συνάρτηση, κυρίως, με τα αισθητηριακά ερεθίσματα.
2. Περιέχει, με τη μορφή γενετικά καθορισμένων κυκλωμάτων, προγράμματα δράσης, λιγότερο ή περισσότερο περίπλοκα. Τα θέτει σε κίνηση, σε συνάρτηση με ειδικά ερεθίσματα.
3. Αναλύει, φιλτράρει και ολοκληρώνει αισθητηριακά ερεθίσματα, ώστε να συγκροτήσει μια παράσταση του εξωτερικού κόσμου, προσαρμοσμένη στις ειδικές επιδόσεις του ζώου.
4. Καταγράφει τα σημαντικά συμβάντα, τα ομαδοποιεί σε τάξεις σύμφωνα με τις αναλογίες τους και συσχετίζει αυτές τις τάξεις. Εκλεπτύνει, εμπλουτίζει και διαφοροποιεί τα έμφυτα προγράμματα, περιλαμβάνοντας αυτές τις εμπειρίες.
5. Φαντάζεται, δηλαδή αναπαριστά και εξομοιώνει, εξωτερικά γεγονότα ή προγράμματα δράσης. Οι λειτουργίες 1, 2 και 3 είναι λειτουργίες συντονισμού και παράστασης. Οι 4 και 5 είναι γνωστικές λειτουργίες. Η 5 είναι δημιουργός υποκειμενικών εμπειριών¹³.

Υπάρχει μία αναλογία ανάμεσα στον ανθρώπινο εγκέφαλο και τον ηλεκτρονικό υπολογιστή. Ο ηλεκτρονικός υπολογιστής μπορεί να πραγματοποιήσει προσομοιώσεις της νοητικής λειτουργίας, όπως αναγνώριση δομών, προσομοίωση με λογικές λειτουργίες, μεταφράσεις, παιχνίδια, ανακαλύψεις μαθηματικών θεωρημάτων κ.λπ. Αλλά πέρα από την ποιοτική διαφορά ηλεκτρονικής μηχανής - έμβριου οργάνου, πέρα από την ικανότητα αναπαραγωγής και εξέλιξης, η μηχανή δεν σκέφτεται, δεν έχει τη δυνατότητα να παίρνει πρωτοβουλίες, δεν έχει αισθήματα, φαντασία, δημιουργική σκέψη¹⁴.

Η έμβια ύλη, σε αντίθεση με τα ηλεκτρονικά μηχανήματα, έχει την ικανότητα της εξέλιξης, των μορφογενετικών παιχνιδιών, διαθέτει ανοικτά προγράμματα που ανοίγουν στους οργανισμούς ένα πλούσιο πεδίο δυνατοτήτων. Πώς όμως διαμορφώθηκε αυτό το θαυμαστό όργανο που λέγεται ανθρώπινος εγκέφαλος; Αν δεν αναζητήσουμε την προϊστορία του στη μακρά διαδρομή της φυλογένεσης, τότε δεν μένει άλλη απάντηση από το θαύμα.

Η αλληλεπίδραση είναι καθολική φιλοσοφική κατηγορία: Είναι το γενικό που αντιστοιχεί στο πλήθος των ειδικών μορφών που λειτουργούν στη φύση. Ας πάρουμε για άλλη μια

φορά την περίπτωση της ηλεκτρομαγνητικής ακτινοβολίας. Ακόμα και οι μονοκύτταροι οργανισμοί αντιδρούν στα ερεθίσματα του περιβάλλοντος. Ειδικά ως προς το φως, είναι ευαίσθητοι σε μια περιοχή του ηλεκτρομαγνητικού φάσματος. Πολυκύτταροι οργανισμοί έχουν φωτοευαίσθητα κύτταρα διασπαρμένα σ' ολόκληρη την επιφάνεια του σώματός τους. Οι σκώληκες είναι οι πρώτοι οργανισμοί που απέκτησαν φωτοευαίσθητα κύτταρα στο άκρο της κεφαλικής χώρας. Στην πορεία της εξέλιξης, τα φωτοευαίσθητα κύτταρα συγκεντρώνονταν και σχημάτιζαν ένα είδος «πλάκας» η οποία επέτρεπε τον προσανατολισμό στο φως. Μια αυστηρότερα οργανωμένη φωτοευαίσθητη κοιλότητα μπορεί να θεωρηθεί πρόδρομος του ματιού, το οποίο, μέσω του οπτικού νεύρου, συνδέεται με τον εγκέφαλο¹⁵.

Ο εγκέφαλος είναι προϊόν εξέλιξης. Αντίστοιχα, το πέρασμα από το απλό αισθητηριακό ερέθισμα στην παράσταση και στη συνείδηση εξαρτάται τόσο από το είδος του οργανισμού όσο και από την ηλικία του. Η συμπεριφορά των πρωτίστων καθορίζεται από το παιχνίδι των φυσιολογικών διαδικασιών. Περισσότερο σύνθετη αντίδραση, σύσπαση, παρατηρείται στους σπόγγους, οι οποίοι δεν διαθέτουν νευρικό σύστημα. Σε ανώτερους οργανισμούς που διαθέτουν νευρικό σύστημα, η αισθητηριακή αποτύπωση (sense impression), στοιχειακή μορφή βιωμένης εμπειρίας, είναι ακόμα μία «κρούση» (shock), χωρίς διάρκεια. Κάτι που δεν μετατρέπεται σε αισθητηριακό δεδομένο. Η αίσθηση, αντίθετα, έχει τα στοιχεία της διάρκειας. Προϋποθέτει τη σταθεροποίηση των αισθητηριακών αποτυπώσεων στο νευρο-αισθητικό κύτταρο. Το άτομο αντιλαμβάνεται μ' αυτό τον τρόπο την ύπαρξη των εξωτερικών αντικειμένων¹⁶. Αντίστοιχα παρατηρείται μια εξέλιξη των δυνατοτήτων της αίσθησης και της παράστασης σε συνάρτηση με την ηλικία. Κατά τους πρώτους μήνες της ύπαρξης του βρέφους, το σύμπαν του είναι κενό από αντικείμενα. Αποτελείται από αντιληπτικούς πίνακες που εμφανίζονται και εξαφανίζονται. Σύμφωνα με τις έρευνες του Πιαζέ¹⁷, το βρέφος ανακαλύπτει τα εξωτερικά αντικείμενα στην ηλικία των 5 έως 9 μηνών, χωρίς να τους αποδίδει ουσιαστική σταθερότητα. Μετά τον 9ο μήνα, το βρέφος αντιλαμβάνεται τα εξωτερικά αντικείμενα ως σταθερά πράγματα. Τα αντικείμενα συνεπώς εντοπίζονται στο χώρο και ο εντοπισμός εξαρτάται από τη δόμηση «ομάδας μετατόπισης».

Κάθε εξωτερικό ερέθισμα συνεπώς δεν μετατρέπεται αναγκαστικά σε δεδομένο της συνείδησης. Υπάρχουν αντανάκλαστικές διαδικασίες οι οποίες διέρχονται μέσω του εγκέφαλου και παρά ταύτα δεν υποπίπτουν στο πεδίο της συνείδησης. Όπως γράφει ο Σρέντινγκερ, υπάρχουν ενδιάμεσοι βαθμοί ανάμεσα στο πλήρως συνειδητό και στο ολοκληρωτικά μη συνειδητό¹⁸.

Συνεπώς: Ιστορικότητα της διαμόρφωσης των οργάνων της αίσθησης και του εγκέφαλου. Στάδια στην ανάπτυξη της αντιληπτικής ικανότητας του βρέφους. Απουσία έμφυτων παραστάσεων ή ιδεών, αλλά ύπαρξη δυνατοτήτων οι οποίες πραγματοποιούνται στην πορεία της ανάπτυξης του οργανισμού.

3. Από την παράσταση στην έννοια και στην εννοιακή σχέση

Ως εδώ σκιαγραφήσαμε το πέρασμα από τις στοιχειακές μορφές αντανάκλασης στην αίσθηση και στην παράσταση. Πώς θα μπορούσαμε τώρα να κατανοήσουμε το πέρασμα από

την παράσταση στην έννοια, αποφεύγοντας τόσο την απλοϊκότητα του εμπειρισμού όσο και την αυθαιρεσία του δυϊσμού; Έδρα της νόησης είναι ο εγκέφαλος – το υλικό της υπόβαθρο, ο φορέας της. Αρκεί όμως η γνώση της δομής και της λειτουργίας του εγκεφάλου για να εξηγήσουμε τη δυνατότητα της νόησης;

Το ερώτημα το είχε θέσει, μεταξύ άλλων, και ο Ένγκελς, στην εποχή του: «Αν διερωτηθούμε τι είναι η νόηση και η συνείδηση και από πού προέρχονται, θα βρούμε ότι είναι προϊόντα του ανθρώπινου εγκεφάλου και ότι ο άνθρωπος είναι ο ίδιος γέννημα της φύσης που αναπτύχθηκε μέσα και μαζί με το περιβάλλον του. Από αυτό προκύπτει φυσιολογικά ότι τα προϊόντα του ανθρώπινου εγκεφάλου, που σε τελευταία ανάλυση είναι προϊόντα της φύσης, δεν βρίσκονται σε αντίθεση, αλλά σε συμφωνία με το σύνολο της φύσης»¹⁹. Κάποτε, γράφει ο Ένγκελς, θα αναγάγουμε τη διαδικασία της νόησης σε μοριακές και χημικές κινήσεις στον εγκέφαλο. Εξηγήσαμε όμως μ' αυτό τη φύση της νόησης; Η νόηση προϋποθέτει τις σχετικές νευροφυσιολογικές διαδικασίες και ταυτόχρονα τις υπερβαίνει. Έναν αιώνα μετά τον Ένγκελς, ο Φρανσουά Ζακόμπ θα κατέληγε στο ίδιο συμπέρασμα με βάση έναν τεράστιο πλούτο δεδομένων, ανύπαρκτων στα τέλη του 19ου αιώνα. Κατά τον Ζακόμπ: «Οι διαδικασίες οι οποίες χαρακτηρίζουν τη δραστηριότητα του εγκεφάλου, θα φανούν στο χημικό το ίδιο κοινότοπες με τις διαδικασίες της πέψης. Εντούτοις το να περιγράψουμε με όρους φυσικής και χημείας την κίνηση της συνείδησης, ένα αίσθημα, μία απόφαση, μία ανάμνηση, είναι άλλη ιστορία. Τίποτα δεν μας λέγει ότι κάποτε θα φθάσουμε σ' αυτό»²⁰.

Απορρίπτοντας το μηχανιστικό μπηχειβιορισμό και κάθε μορφή αναγωγισμού, ας επιχειρήσουμε συνεπώς να κατανοήσουμε το φαινόμενο της νόησης, λαμβάνοντας υπόψη το κύριο χαρακτηριστικό του ανθρώπινου είδους: το να είναι κοινωνικό ον, δημιουργός εργαλείων, και μέσω της εργασίας να δημιουργεί τον εαυτό του, αναδημιουργώντας τη φύση.

Η οντολογική ενότητα του ανθρώπου με τη φύση αποτελεί πλέον επιστημονικό δεδομένο. Δεν θα ήταν συνεπώς ακατανόητο το γεγονός ότι η φύση είναι, κατ' αρχήν, γνώσιμη. Όμως η οντική συγγένεια ανθρώπου-φύσης δεν αρκεί για να εξηγήσει το φαινόμενο της νόησης. Και η αντίθεση ύλης-πνεύματος (ή σώματος-νου) δεν λύνεται στα πλαίσια των θεωρησιακών φιλοσοφιών. Όπως τονίστηκε ήδη, πρέπει να αντιμετωπίσουμε τον άνθρωπο στα πλαίσια των συνθηκών και των σχέσεων της ύπαρξής του: φυσικών και κοινωνικών. Ο άνθρωπος μέσω της εργασίας μεταμορφώνει τη φύση. Τροποποιώντας τη φύση και τις συνθήκες της ύπαρξής του, τροποποιεί, δημιουργεί τον εαυτό του. Στο βαθμό που αναπτύσσει τις παραγωγικές δυνάμεις του, αναπτύσσει και τη νόησή του και η ανάπτυξη της νόησης επαναστατικοποιεί τις συνθήκες της ύπαρξής. Μέσω της κοινωνικής ζωής και της πρακτικής δραστηριότητας, η επικοινωνία των ανθρώπων περνάει από τις άναρθρες κραυγές και τις χειρονομίες στην ανάπτυξη της γλώσσας και της νοητικής σκέψης. Και ο κάστορας και η μέλισσα κ.λπ. κατασκευάζουν φράγματα, φωλιές, κερήθρες. Και ορισμένα ανώτερα θλαστικά μαθαίνουν και διαθέτουν κάποια νοημοσύνη. Όμως μόνο ο άνθρωπος σχεδιάζει, προβλέπει, θέτει σκοπούς, υπερβαίνει το στάδιο της πρακτικής δραστηριότητας που αποβλέπει στην απλή επιβίωση²¹. Ο φλοιός (και ο νεο-φλοιός), κύρια έδρα της νόησης, αναπτύχθηκε στην περίοδο που ο άνθρωπος είχε ήδη μετατραπεί σε κοινωνικό, από αγελαίο ζώο, μέσω της εργασίας και των κοινωνικών σχέσεων.

Όμως και στο σημείο αυτό είμαστε αναγκασμένοι να εξηγήσουμε ένα δεύτερο «θαύμα»:

Αν ανάμεσα στον άνθρωπο και στα υπόλοιπα έμβια δεν υπάρχει κάποια τομή σχετικά με τη συνείδηση και τη νόηση, τότε πώς εξηγείται το «προνόμιο» (ή η κατάρα) του ανθρώπου;

Φαίνεται όμως ότι όσοι αρέσκονται σε ρήξεις και σε τομές θα απογοητευτούν και στην προκείμενη περίπτωση. Πράγματι, είναι γνωστό ότι και τα ζώα έχουν έναν αισθητηριακό ψυχισμό. Πέρα απ' αυτό, τα ανθρωποειδή και τα ανώτερα θηλαστικά διαθέτουν στοιχειώδη νοημοσύνη. Κατά τον Λεόντιεφ, τα ζώα διαθέτουν στοιχειώδη αισθητηριακό ψυχισμό. Ο ίδιος δέχεται ένα δεύτερο στάδιο ψυχισμού: το αντιληπτικό στάδιο, κατά το οποίο η πραγματικότητα αντανακλάται όχι με τη μορφή μεμονωμένων αισθημάτων, αλλά με τη μορφή αντανάκλασης πραγμάτων. Στην πλειοψηφία των θηλαστικών, ο ψυχισμός παραμένει, κατά τον Λεόντιεφ, στο διανοητικό στάδιο: στην ύπαρξη νοημοσύνης (intellect) που δεν ταυτίζεται με την ανθρώπινη νόηση (raison)²².

Και ο Πιαζέ υποστηρίζει ότι για να υπάρξει επιστημονική θεωρία της γνώσης χρειάζεται να βρούμε τις διαδικασίες διαμόρφωσης, περάσματος από μια κατώτερη σε μια ανώτερη μορφή γνώσης²³. Ο ίδιος διακρίνει στο ζωικό βασίλειο την προβαθμίδα της νόησης: τον εγκέφαλο, τα αισθητήρια, το νευρικό σύστημα, την αίσθηση, την παράσταση, τον ψυχισμό. Πριν από τη γλώσσα, ο Πιαζέ διαπιστώνει την ύπαρξη αισθησιοκινητικής νόησης. Κατά τον Πιαζέ, τα αισθησιοκινητικά ενεργήματα είναι σειρά διαμεσολαβητών ανάμεσα στα υποκείμενα και το αντικείμενο, που παραμένει καθαρά παρόν. Η εννοιακή σκέψη ελευθερώνεται τώρα από τους δεσμούς της με την υπάρχουσα κατάσταση, και έχει τη δυνατότητα να ταξινομεί, να κατατάσσει σε σειρές, να βάζει σε αντιστοιχία, με πολύ περισσότερη κινητικότητα και ελευθερία²⁴.

Ο Πιαζέ, ανάμεσα στην παράσταση και την έννοια, τοποθετεί την προέννοια. Πριν από τη γλώσσα, την αισθησιοκινητική νόηση. Ο Βιγκότσκι, με τη σειρά του, χρησιμοποιεί τον όρο *δυνάμει έννοια*. Κατά τον ίδιο συγγραφέα, οι ψευδοέννοιες δεν αποτελούν προνόμιο του παιδιού. Στην καθημερινή ζωή πολύ συχνά χρησιμοποιούμε ψευδοέννοιες: «Από την άποψη της διαλεκτικής λογικής, έννοιες της καθημερινής γλώσσας μας δεν είναι κυριολεκτικά έννοιες. Είναι μάλλον γενικές παραστάσεις των πραγμάτων. Από τις δυνάμει έννοιες, με τη χρήση των λέξεων ως πυρήνα σχηματισμού της έννοιας, εμφανίζεται η ειδική δομή που μπορούμε να ονομάσουμε έννοια με το πραγματικό νόημα της λέξης»²⁵.

Πριν από τη νόηση, πριν από τη διατύπωση των σχέσεων με τη μορφή εννοιών, μαθηματικών τύπων ή γεωμετρικών σχέσεων, ο άνθρωπος, μέσω των ενεργητικών σχέσεων με το περιβάλλον, βιώνει υπαρκτές σχέσεις, π.χ. τοπολογικές σχέσεις (γειτονίας, περιβλήματος, εγκλεισμού, ορίου, διάταξης, διαχωρισμού, κλίσης κ.λπ.). Οι σχέσεις αυτές βιώνονται. Δεν υψώνονται στο επίπεδο της έννοιας. Επίσης οι τοπολογικές σχέσεις (μήκος, όγκος, κ.λπ.) προηγούνται από τις μετρικές, οι οποίες απαιτούν υψηλότερο επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης και γνώσης. Επίσης το παιδί πραγματοποιεί αλγεβρικές σχέσεις χωρίς να το γνωρίζει. Ο συντονισμός, π.χ., των κινήσεων AB, BC, CD, μπορεί να αποκτήσει στο αισθησιοκινητικό επίπεδο τη δομή ομάδας μετατοπίσεων.

Από την αίσθηση στην παράσταση. Από την παράσταση, μέσα από την ιστορική, διαλεκτική αλληλεπίδραση πράξης και νόησης, μέσα από προέννοιες, ψευδοέννοιες κ.λπ., ο άνθρωπος κατακτά το επίπεδο της νόησης. Η νόηση τροφοδοτείται από την εποπτεία, ενώ ταυτόχρονα απελευθερώνεται από τους περιορισμούς της. Μπορεί να επαληθεύσει τις επο-

πτικές αλήθειες, αλλά και να διαφεύσει την εποπτεία. (Το γεωκεντρικό σύστημα, π.χ., είναι σύμφωνο με την εποπτεία, αλλά διαφεύστηκε από την αστρονομία). Με τη διαμεσολάβηση των επιστημονικών οργάνων, η νόηση κατακτά αλήθειες απρόσιτες στην άμεση εποπτεία. (Το «μάτι» των ραδιοτηλεσκοπίων φθάνει σε αποστάσεις της τάξεως των 10 δισ. ετών φωτός, ενώ στο μικρόκοσμο φθάνει στο μήκος Πλανκ). Πέρα από εκεί, η νόηση απελευθερωμένη από την εποπτεία δημιουργεί σχέσεις, διατυπώνει νόμους που αφορούν πραγματικότητες απρόσιτες σε οποιαδήποτε μορφή εποπτείας (π.χ. οι θεωρίες του Αϊνστάιν με τις νέες χωροχρονικές σχέσεις). Τέλος, η νόηση, υψωμένη στο επίπεδο της φιλοσοφίας, διατυπώνει προτάσεις καθολικού κύρους και κατηγορίες που συνιστούν τη διαλεκτική υπέρβαση των εννοιών. Η πραγματικότητα συγκροτείται από εξατομικούμενα αντικείμενα. Οι έννοιες αντιστοιχούν σε ένα σύνολο όμοιων αντικειμένων (νομιναλισμός), σχέσεων, καταστάσεων κ.λπ. Η νόηση, στην πορεία της γνώσης του κόσμου, υψώνεται από το ατομικό στο ειδικό και από εκεί στο γενικό. Με μια αντίστροφη κίνηση, κατά τον Μαρξ, η νόηση επιστρέφει στο συγκεκριμένο, κατακτώντας το ως νοημένο συγκεκριμένο. Ως προς τη φιλοσοφία, κατά τον Χέγκελ, είναι στο έπακρο εχθρική στο αφηρημένο και επιστρέφει στο συγκεκριμένο.

Η νόηση, υπερβαίνοντας το ψευδосυγκεκριμένο της εποπτείας, αποκαλύπτει τη διαφορά μέσα στην ταυτότητα, την ενότητα στο εσωτερικό της διαφοράς, την οντική ενότητα των πραγμάτων η οποία αποκαλύπτει το αφάσιμο της αναζήτησης κάποιου Όντος, πέρα από το σύνολο των όντων.

Η υλιστική, μαρξιστική σχέση χαρακτηρίζεται από μια εγγενή αισιοδοξία. Όμως δεν πρόκειται για την απλοϊκή αισιοδοξία του μηχανιστικού υλισμού. «Φύσις κρύπτεσθαι φιλεί», κατά το σοφό της Εφέσου. Ο Μαρξ θα διατύπωνε την ίδια άποψη για την αλήθεια με διαφορετικά λόγια: Αν τα πράγματα ήταν όπως φαίνονται, τότε η επιστήμη θα ήταν περιττή. Η νόηση προχωρεί πέρα από την απατηλή φαινομενικότητα, προς την αποκάλυψη ουσιαστικά σχέσεων απρόσιτων στην εποπτεία. Μιλώντας για τη διπλή φύση του εμπορεύματος και την ανταλλακτική αξία, ο Μαρξ έγραφε στο *Κεφάλαιο*: «Η αξία δεν έχει γραμμένο στο μέτωπό της αυτό που είναι. Από κάθε προϊόν της εργασίας δημιουργεί μάλλον ένα ιερογλυφικό. Μόνο με τον καιρό αναζητεί ο άνθρωπος να αποκαλύψει το νόημα του ιερογλυφικού, να εισδύσει στα μυστικά του κοινωνικού έργου στο οποίο συμβάλλει»²⁶. Από τη φαινομενικότητα της αστικής ιδεολογίας στην αποκάλυψη της ουσίας του εμπορεύματος. Ότι ισχύει για τις κοινωνικές σχέσεις ισχύει, με όλες τις ιδιαιτερότητες, και για τα φυσικά φαινόμενα: το φαινόμενο είναι επικάλυψη και ταυτόχρονα αποκάλυψη της ουσίας. Η νόηση εισδύει, με τη διαδικασία της εμφάνισης, στις εσωτερικές σχέσεις, υπερβαίνοντας την απατηλή προφάνεια των πραγμάτων.

Η μαρξιστική αντίληψη για την αλήθεια δεν είναι δογματική. Στην απλοϊκότητα του μηχανιστικού αναγωγισμού αντιπαρατάσσει τη διαλεκτική-ιστορική αντίληψη της γνωστικής περιπέτειας, που περιλαμβάνει επίσης τη θεωρία του σφάλματος και της ιδεολογικής αποπλάνησης. Δεν είναι συνεπώς τυχαίο ότι η *θεωρία των ιδεολογιών* αποτελεί συστατικό στοιχείο της μαρξιστικής γνωσιοθεωρίας. Παρά ταύτα είναι πάντοτε της μόδας να αποδίδεται στον υλισμό μία αφελής αντίληψη για την αλήθεια, την οποία μόνο ένας ακραίος αναγωγισμός θα μπορούσε να υιοθετήσει. Έτσι, κατά τον Χίλαρι Πάτναμ, «οι υλιστές φαντάζονται ολόκληρο το Σύμπαν σαν “κλειστό” σύστημα που περιγράφεται όπως θα το περιέγραφε ο

Θεός»²⁷. Αλλά το «μάτι του Θεού» (God's Eye View) μόνο ως υπόθεση είχε διατυπωθεί από τον Λαπλάς. Και είναι να απορεί κανείς πώς ο Πάτναμ δεν διαπίστωσε κατά τη μαοϊκή του περίοδο την κατεδαφιστική κριτική του μαρξισμού σε κάθε μορφή αναγωγισμού.

Ας υποθέσουμε ότι μπορούμε να απαλλαγούμε από το μοχθηρό δαίμονα του Καρτέσιου, το «μυαλό που είναι σε κάδο» του Πάτναμ κ.λπ., και να δεχτούμε την αντικειμενικότητα της φύσης και την ιστορικά καθορισμένη αντικειμενικότητα της γνώσης της φύσης. Αλλά, θα μας αντιτείνει ο Ντιέμ, ο Πόπερ, όπως και πλήθος νεοσοφίς της Φιλοσοφίας, ότι η παρατήρηση καθοδηγείται από την εμπειρία, ότι είναι «θεωρητικά φορτισμένη» (Ντιέμ), «θεωρητικά προσανατολισμένη» (theory guided, Πόπερ). Οι προηγούμενοι ισχυρισμοί είναι ορθοί. Εντούτοις δεν θέτουν κάποιο γνωσιολογικό εμπόδιο στη γνώση του φυσικού κόσμου. Ο ερευνητής δεν είναι σαν τον αλυσοδεμένο στη σπηλιά του Πλάτωνα. Η σύγκρουση της υπάρχουσας θεωρίας με τα εμπειρικά δεδομένα θα οδηγήσει αργά ή γρήγορα στην επιστημονική επανάσταση. Και το νέο «παράδειγμα» θα είναι αληθέστερο από το προηγούμενο, αντίθετα με ό,τι ισχυρίζεται ο Τόμας Κουν.

Η γνωσιολογική αισιοδοξία της διαλεκτικής σκέψης θεμελιώνεται όχι μόνο στην αυστηρή γνωσιολογική ανάλυση, αλλά και στην ίδια τη φύση του υλικού φορέα της νόησης. Θα παραθέσω για άλλη μια φορά την άποψη του Φρανσουά Ζακόμπ: «Αυτό που χαρακτηρίζει ίσως την εξέλιξη είναι η τάση ευλυγισίας στην εκτέλεση του γενετικού προγράμματος. Είναι ο «ανοικτός» χαρακτήρας του, με την έννοια ότι επιτρέπει στον οργανισμό να αυξάνει όλο και περισσότερο τις σχέσεις του με το περιβάλλον. Στο μακροσκοπικό επίπεδο η εξέλιξη θεμελιώνεται στη συγκρότηση νέων συστημάτων επικοινωνίας, τόσο στο εσωτερικό του οργανισμού όσο και ανάμεσα σ' αυτόν και εκείνο που τον περιβάλλει. Στο μικροσκοπικό επίπεδο, αυτό μεταφράζεται στην τροποποίηση των γενετικών προγραμμάτων, σε ποιότητα και σε ποσότητα». Επίσης: «Η εξέλιξη είναι το αποτέλεσμα ενός αγώνα ανάμεσα σ' εκείνο που ήταν και εκείνο που θα είναι, ανάμεσα στο συντηρητικό και στο επαναστατικό, ανάμεσα στην ταυτότητα της αναπαραγωγής και στο νεότερικό της μεταβολής»²⁸. Ό,τι ισχύει για τη φύση, για τον υλικό φορέα της νόησης, ισχύει και για την πορεία της γνώσης.

Από τα προηγούμενα συνάγεται ότι στην ανθρώπινη νόηση δεν υπάρχουν έμφυτες ιδέες. Έννοιες, νόμοι κ.λπ., προκύπτουν από τη γενίκευση και συχνά την υπέρβαση της εμπειρίας. Η έννοια της αιτιότητας, π.χ., προκύπτει από τη γνώση των φυσικών κυρίως φαινομένων και των πρακτικών εφαρμογών. Η νόησή μας ταυτόχρονα χαρακτηρίζεται από ορισμένες δυνατότητες, οι οποίες δεν είναι προϊόν της κοινωνικής ζωής, αλλά της μακράς πορείας της φυλογένεσης. Δεν μπορούμε, π.χ., να αναπαραστήσουμε νοητικά άλλον από τον ευκλείδειο χώρο. Αντίστοιχα, η ευκλείδεια γεωμετρία θεωρήθηκε επί μακρόν ως η μόνη δυνατή επιστήμη των χωρικών σχέσεων. Τα προηγούμενα εντούτοις δεν σημαίνουν ότι έχουμε στη νόησή μας την έμφυτη ιδέα του ευκλείδειου χώρου. Η σχετική δυνατότητα εξηγείται από το γεγονός ότι τα αισθητήρια και ο εγκέφαλός μας διαμορφώθηκαν σ' έναν τοπικά ευκλείδειο χώρο και με τη διαμεσολάβηση φυσικών αλληλεπιδράσεων στα πλαίσια αυτού του χώρου.

Και όμως η άποψη ότι ο νους μας κατέχει έμφυτες ιδέες ταλανίζει ακόμα τη φιλοσοφία. Η γνώση του πραγματικού κόσμου των ιδεών από την ψυχή θα ήταν, κατά τον Πλάτωνα, ανάμνηση. Κατά τον Καρτέσιο επίσης, στο νου μας υπάρχουν έμφυτες ιδέες. Γνωρίζου-

με, π.χ., το τρίγωνο, επειδή έχουμε εντός μας την ιδέα του τριγώνου. Από πού προέρχονται όμως οι εναργείς ιδέες; Κατά το γενάρχη του αστικού ορθολογισμού, οι εναργείς ιδέες πηγάζουν από το θεό και έτσι διαθέτουμε κριτήριο αλήθειας. (Προσέξτε το φαύλο κύκλο: η ύπαρξη του θεού θεμελιώνεται στην αυτοσυνείδηση και η αυτοσυνείδηση στην ύπαρξη του θεού). Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι δεν είναι εντελώς σαφές αν ο Καρτέσιος εννοούσε ότι οι έμφυτες ιδέες υπάρχουν στο νου ή είναι απλώς δυνατότητες ή προδιαθέσεις. Πιθανότερο είναι το πρώτο: Το 1643 ο Καρτέσιος έγραφε στην πριγκίπισσα Ελισάβετ: «Θεωρώ ότι υπάρχουν εντός μας ορισμένες πρωταρχικές έννοιες, οι οποίες είναι κάτι σαν αρχέτυπα και με τις οποίες ως πρότυπα διαμορφώνουμε ολόκληρη τη γνώση μας».

Και κατά τον Λάιμπνιτς (1646-1716) έχουμε ιδέες (π.χ. την ιδέα του θεού) που δεν προέρχονται από τις αισθήσεις. Ολόκληρη η αριθμητική και η γεωμετρία είναι έμφυτες, βρίσκονται μέσα μας δύναμι. Δοθέντος ότι κατά τον Λάιμπνιτς αληθινός κόσμος είναι ο νοούμενος, δεν θα ήταν αυθαίρετο να διακρίνουμε στις απόψεις του την επίδραση του Πλάτωνα, καθώς και την επίδραση των ιδεών του στον Καντ (1724-1804).

Και η συζήτηση συνεχίζεται. Κατά τον Τσόμσκι, π.χ., το ανθρώπινο είδος διαθέτει μια ειδική ικανότητα με μία ευρέως έμφυτη συνιστώσα. Η εμπειρία ενεργοποιεί το έμφυτο σχήμα κ.λπ. Αλλά στην περίπτωση αυτή θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι πρόκειται όχι για έμφυτες ιδέες, αλλά για δυνατότητες διαμορφωμένες στην περίοδο της φυλογένεσης και της ανθρωπογένεσης. Το ίδιο θα μπορούσε να ειπωθεί για τις περίφημες «βαθιές δομές της γλώσσας»: να τις θεωρήσουμε δηλαδή ως δυνατότητες διαμορφωμένες στην περίοδο της βιολογικής εξέλιξης και της κοινωνικής ζωής²⁹.

4. Πέρα από το δυϊσμό ψυχής και σώματος

Οι ρίζες του φιλοσοφικού δυϊσμού ανάγονται στους πυθαγορείους και στον Πλάτωνα. Όμως οι γνωσιολογικές του ρίζες ανάγονται στις ανιμιστικές αντιλήψεις των πρωτόγονων λαών. Η λέξη πνεύμα, π.χ., θυμίζει το ρήμα πνέω, και από εκεί τον αέρα. Το ίδιο ισχύει για το *spiritus* και το *anima*.

Ο πρωτόγονος ανιμισμός δεν ήταν ιδεαλιστικός: ήταν απλοϊκά υλιστικός. Μια υλιστική ερμηνεία του οδηγεί στην υλιστική αντίληψη του πνεύματος και της ψυχής. Μια ιδεαλιστική μετατόπιση οδηγεί στους πυθαγορείους και στο φιλοσοφικό δυϊσμό. Η έννοια της ψυχής και του πνεύματος, όπως γράφει ο Παναγής Λεκατσάς, σχετίζεται με τα όνειρα και τις φαντασιώσεις των πρωτόγονων. Η ιδέα της ευδαιμονικής επιβίωσης, γράφει ο Λεκατσάς, φαίνεται να παραδίδεται από τους προϊστορικούς ακόμα αιώνες, απ' όπου παραδίδεται και η ιδέα του νεκρού σαν δαίμονα και η αναπτυσσόμενη κιόλας νεκρολατρεία³⁰. Αλλά, όπως σημειώσαμε, το οντολογικό καθεστώς της ψυχής στους πρωτόγονους ήταν ακόμα διφορούμενο.

Εντούτοις τα δεδομένα της νευροφυσιολογίας, της ψυχολογίας, της ιστορίας, και η φιλοσοφική τους γενίκευση, επιτρέπουν σήμερα να θεμελιώσουμε ένα συνεπή υλιστικό μονισμό, στη βάση της ψυχοσωματικής ενότητας του ανθρώπου. Έτσι, θα μπορούσαμε να ορίσουμε την ψυχή ως το σύνολο των εσωτερικευμένων σχέσεων με τον κόσμο (φύση και κοι-

ωνία) και των δυνατοτήτων που υπάρχουν στη δεδομένη κοινωνική πραγματικότητα. Φυσικά, η λέξη ψυχή δεν καλύπτει το σύνολο των νοητικών και συναισθηματικών καταστάσεων και δυνατοτήτων. Σήμερα δεν δεχόμαστε τον πλατωνικό χωρισμό σε τρία μέρη (λογικό, θυμικό, βουλητικό). Εντούτοις ο χωρισμός δεν είναι εντελώς αυθαίρετος: αντιστοιχεί σε τρεις όψεις μιας διαφοροποιημένης ολότητας.

Κατά συνέπεια, η έννοια της ψυχής ή του πνεύματος δεν ορίζεται ανεξάρτητα από τις συγκεκριμένες συνθήκες, καθώς συναρτάται με την ανθρώπινη φύση, την ανθρώπινη ουσία, το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων και του πολιτισμού. Ορθά συνεπώς παρατηρεί ο Γκράμσι: «Αυτό που οι ιδεαλιστές αποκαλούν πνεύμα, δεν είναι το αφηρητικό σημείο, αλλά η κατάληξη, το σύνολο των υπερδομών που βρίσκονται σε ένα γίγνεσθαι προς τη συγκεκριμένη και αντικειμενικά καθολική ενοποίηση»³¹.

Η συνείδηση, το πνεύμα κ.λπ. δεν είναι ουσία. Είναι εντούτοις το «προϊόν» ενός υλικού φορέα. Και θα τελειώσω αυτή την εισήγηση με την άποψη ενός βιολόγου, του Szent Gyorgyi (βραβείο Νόμπελ). Ας υποθέσουμε, γράφει ο διαπρεπής βιολόγος, ότι διακόπτουμε την παροχή οξυγόνου στον εγκέφαλο. Αυτό συνεπάγεται σταμάτημα της λειτουργίας της συνείδησης. Και επειδή η συνείδηση είναι το κύριο προϊόν του εγκεφάλου, αυτό σημαίνει σταμάτημα της βιολογικής δραστηριότητας. Το έμβιο σύστημα ήταν σε μετασταθή κατάσταση και απαιτούσε αδιάκοπη παροχή ενέργειας για τη διατήρησή του³². Η διακοπή του οξυγόνου συνεπάγεται τη διακοπή της ζωής και την εξαφάνιση της συνείδησης.

Σημειώσεις και Παραπομπές

1. I. Βλ. V.A. Lektorsky, *Subject, Object, Cognition*, Progress Publ., Moscow, 1980.
2. Κατά τον Καρτέσιο, «η ψυχή είναι ουσία ολοκληρωτικά ξεχωριστή από το σώμα» (*Principes*, Vrin, Paris, 1871, σ. 28). Αντίστοιχα: «Το σώμα δεν είναι άλλο από άγαλμα ή γήινη μηχανή, την οποία επίτηδες εδημιούργησε ο Θεός για να την κάνει όσο πιο όμοια γίνεται με μας, έτσι ώστε όχι μόνο της έδωσε εξωτερικά το χρώμα και τη μορφή όλων των μελών μας, αλλά και της έβαλε και όλα τα κομμάτια που απαιτούνται για να βαδίζει, να τρώγει» κ.λπ. (*Discours de la Méthode*, Garnier, Paris, 1960, σ. 231). Φαντάζει πράγματι θλιβερή η απλοϊκότητα της σκέψης του πατέρα του αστικού ορθολογισμού, αν τη συγκρίνουμε με τις μεγαλοφρείς γνωσιοθεωρητικές διαπιστώσεις του Δημόκριτου και συνολικά του αρχαίου υλισμού.
3. Descartes, *Meditations on the First Philosophy*, Cambridge Univ. Press, 1986, σσ. 21, 72, 88 και αλλού.
4. Βλ. G. Berkeley, *Three Dialogues Concerning Hylas and Philonous*. Id., *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*, Open Court Publ. 1950, passim.
5. D. Hume, *Enquiries concerning Human Understanding*, Oxford, Clarendon Press, 1962, § 131.
6. D. Hume, *Ibid.*, § 119 και 123.
7. E. Mach, *The Analysis of Sensations*, Dover, N.Y., 1959, σ. 331.
8. Για μια λεπτομερειακή κριτική του εμπειρισμού, βλ. E. Μπιτσάκης, *Το αειθαλές δέντρο της γνώσεως*, Στάχυ, 1995. Σε σχέση με τη νεότερη Φυσική, βλ. του ίδιου, *Διαλεκτική και Νεότερη Φυσική*, 5η έκδοση, «Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος», 2001.
9. Για μια λεπτομερειακή ανάλυση, βλ. E. Μπιτσάκης, *Θεωρία και Πράξη*, έκδοση Gutenberg.
10. Diels-Kranz, *Die Fragmente...*, 2A, 41.
11. Βλ. E. Bitsakis, «On human Nature», στο *The Human Predicament*, D. Rezis (Ed.), Prometheus Books, 1996.
12. A. Leontiev, *Le développement du psychisme*, Ed. Sociales, Paris, 1976, σσ. 220-221.
13. J. Monod, στο *Recherche en Biologie Moléculaire*, Seuil, Paris, 1975.
14. Βλ. E. Μπιτσάκης, *Το αειθαλές δέντρο της γνώσεως*, op. cit., σσ. 235-236.

15. Leontiev, *Le développement du psychisme*, op. cit., σσ. 18 και 22.
16. Trann Duc Thao, *Phenomenology and Dialectical Materialism*, Reidel, Dordrecht, 1986, σσ. 145 και επ.
17. J. Piaget, *Psychologie et Epistémologie*, Gonthier, Paris, 1976, σ. 25.
18. E. Schrödinger, *L'esprit et la matière*, Seuil, Paris, 1990, σ. 156.
19. F. Engels, *Anti-During*, Lawrence and Wishart, London, σ. 68.
20. F. Jacob, *La Logique du Vivant*, Gallimard, Paris, 1970, σ. 337.
21. Για τη δημιουργική αλληλεπίδραση χεριού και μυαλού βλ. το σχετικό κεφάλαιο της *Διαλεκτικής της Φύσης* του Ένγκελς. Επίσης βλ. τις αναλύσεις του Μαρξ στο *Κεφάλαιο* για την ανάπτυξη της ανθρώπινης νόησης μέσω της εργασίας και της κοινωνικής ζωής.
22. A. Leontiev, *Le développement du psychisme*, op. cit., σσ. 62-63.
23. J. Piaget, *Epistémologie Génétique*, P.U.F., Paris, 1979, σσ. 238-239.
24. J. Piaget, *Ibid*, passim.
25. L.S. Vygotski, *Pensée et Langage*, Ed. Sociales, Paris, 1985, σσ. 191 και 206.
26. K. Marx, *Le Capital*, Ed. Sociales, Paris, I, σ. 86.
27. H. Putnam, *Realism with a human face*, Harvard Univ. Press, 1990, σσ. 23-50.
28. F. Jacob, *La Logique du Vivant*, op. cit., σ. 329.
29. Βλ. τη σχετική συζήτηση στο *A Portrait of Twenty Five Years*, R. S. Cohen και M. W. Wartofsky (Eds), Reidel, Dordrecht, 1985.
30. Π. Λεκατσός, *Η Ψυχή*, Εκδ. Ινστ. Αθηνών, σ. 472.
31. Gramsci, *Gramsci dans le Texte*, Ed. Sociales, Paris, 1975, σ. 340.
32. Szent-Gyorgyi, *An Introduction to Submolecular Biology*, Acad. Press, 1960.

